

Transformacijska teorija — nova interdisciplinarna istraživačka grana?

KLAUS VON BEYME*

Sažetak

Preobražaj autoritarnih sustava Južne Evrope sedamdesetih godina pojačao je zanimanje za promjene sustava i transformacijsku teoriju, ali tek sa slomom realnog socijalizma postalo je transformacijsko istraživanje vrlo poletnom istraživačkom industrijom. Budući da nitko nije predvidio događaje iz 1989. godine, frustracija u socijalnim znanostima zbog nepredviđanja i pogrešnog predviđanja pretvorila se u traženje teorija koje bi ubuduće mogle poboljšati prognoziranje. Na pitanje jesu li se različiti transformacijski procesi mogli objasniti jedinstvenom teorijom autor zaključuje da ne postoji jedinstvena transformacijska teorija.

Promjena sustava oduvijek je marginalno zanimala socijalne znanosti, a i tada prvenstveno kao teorija revolucija. Teorija novih socijalnih pokreta osamdesetih godina skrenula je pozornost na činjenicu da se najveći dio sustava odvija bez revolucije. Velik dio kriza i legitimacijskih gubitaka režima nije nikako izazvao promjene sustava, nego, u najboljem slučaju, ograničen preobražaj sustava.

Relativno nekrvav preobražaj autoritarnih sustava Južne Evrope sedamdesetih godina pojačao je zanimanje za promjenu sustava i transformacijsku teoriju, ali tek sa slomom realnoga socijalizma postalo je transformacijsko istraživanje vrlo poletnom istraživačkom industrijom. Velik broj zemalja doživio je ne samo *promjenu režima* već i *promjenu sustava*. Budući da nitko nije predvidio događaje iz 1989. godine, frustracija u socijalnim znanostima pretvorila se zbog nepredviđanja i pogrešnog predviđanja, u traženje teorija koje bi ubuduće mogle poboljšati prognoziranje. Prvenstveno su istraživani uvjeti za transformaciju i učvršćivanje demokracije.

Transformacijska teorija nije izabrala kao neovisnu varijablu *demokraciju*, već proces *demokratizacije*, i propitivala je socijalne uvjete mirnih revolucija,¹ u kojima

* Klaus von Beyme, redovni profesor, Institut für Politik Wissenschaft, Universität Heidelberg, Deutschland.

¹ Klaus von Beyme: »Perspektiven der Osteuropaforschung nach dem Zusammenbruch des 'Realen Sozialismus'«. U: *Ostkolleg der Bundeszentrale für Politische Bildung* (ured.): *Wissenschaft und Politische Bildung. Aspekte der Auseinandersetzung mit dem gesellschaftlichen System der osteuropäischen Staaten, der DDR und Chinas*. Bonn, Bundeszentrale für Politische Bildung, 1991, str. 55-65.

nije imala nikakva dostižja, a pokušaji s tuga nebeskog mira bili su (rumunjski) izuzeci. Ona je pokušala integrirati različite grane socijalnih znanosti. Kako se 1989. godine nije radilo samo o promjeni političkog sustava nego i o transformaciji privrednoga i društvenoga sustava, nisu se mogli izolirati privredni, socijalni i politički teorijski pristupi.

Puki povratak na stare modernizacijske teorije nije bio moguć. Nije bila riječ o nerazvijenim sustavima. U nekim pitanjima bili su to »previše upravljani« socijalistički sustavi, prije bi se reklo, previše razvijeni i pogrešno razvijeni. Nasuprot novim demokracijama nakon 1945. godine, koje su se nadovezale na starije demokratske tradicije, ili nasuprot zemljama u razvoju, kojima su kao kolonijama već u procesu autonomiziranja nasadeći demokratski oblici kolonijalnih sila, demokratizacija iz 1989. godine nije bila nametnuta izvana, iako su razvlašćene elite realnoga socijalizma iznosile tezu o »imperijalističkoj zavjeri« kao posljednji legitimacijski pokušaj.

Nije bilo povoda za trijumf zapadne znanosti. Cijele su knjižnice postale makulaturom. Čitave su istraživačke grane dospjele u krizu. Poniženje socijalnih znanstvenika pretvorilo se u grozničavi rad na teorijskome objašnjavanju procesa.

1. Kraj pluralnosti razvojnih putova

Ozbiljni znanstvenici nisu se, nasuprot mnogim političarima, zadržavali na slavljenu pobjede »liberalnog projekta«. Postojala je prvenstveno nevjerica u pogledu trajnosti preobražaja. Hoće li se nakon transformacije konsolidirati i demokracija?

Jesu li se različiti transformacijski procesi mogli objasniti jedinstvenom teorijom?² Huntington je u svojoj analizi transformacija napravio skok od Južne Afrike sve do Moskve, kako bi predočio elemente transformacijske anatomije. Korporacijska obilježja — pregovori između Mandele i de Klerka — kao da su nalagala takve analogije. Većina istraživača imala je skromnije ambicije i ograničila se na traženje teorije transformacije socijalističkih sustava u demokraciju.

Ipak, ni istraživanje s takvim mudrim vremenskim i regionalnim ograničenjem nije moglo zaobići usporedbe s prijašnjim transformacijskim procesima. Kako se činilo da je pobijedio liberalni projekt, i postavke o pluralnosti razvojnih putova koje je svojevremeno zastupao Barrington Moore izgubile su svoju uvjerljivost. On je smatrao gotovo ravnopravnima zapadni demokratski put, komunističkokolektivni put u zemljama pretežno poljoprivrednog ustrojstva (Kina, Rusija) i autoritarni put u poluindustrijaliziranim sustavima (Njemačka, Japan). Nakon 1989. godine nametnuo se anglosaksonski optimizam, koji je modernizaciju izjednačio s telosom jednoga »civil society«. Teorije ovisnosti i teorije autocentričnoga razvoja dospjele su u krizu davno prije sloma realnoga socijalizma. Pristup reflektirane neomodernizacije dobio je potisak i u istraživanju o Trećem svijetu. Senghaasova škola oslobodila

² Barrington Moore: *Soziale Ursprünge von Diktatur und Demokratie*. Frankfurt, Fischer. 1966, str. 475 i d.

se osamdesetih godina nekadašnje apodiktčnosti. »Učiti od Evrope«, značilo je: uzimati u obzir male zemlje. Skandinavija je na prijelazu u 20. stoljeće imala još sva obilježja periferije u kapitalističkom svjetskom sustavu. Norveško ribarstvo, danska poljoprivredna prerađivačka industrija, švedsko rudarstvo i finska drvna industrija nisu postali izrabljivanom enklavnom svjetskoga tržišta, već uzorom polurazvijenim zemljama kako se u enklavi svjetske privrede može izgraditi prilično neovisan sustav.³ Ipak su kritičari Senghaasova veličanja pragmatičkoga uma u Evropi pitali:⁴ »Hoćemo li nakon propasti realsocijalističkih projekata napustiti i razmišljanje o alternativama?«⁵

U transformacijskoj fazi bivših socijalističkih zemalja činilo se da postoji još samo jedna polualternativa u čijim se putanjama može razmišljati: san o trećem putu. Neopterećeni političari u izbjeglištvu, kao Ota Šik i Zdenek Mlynař, zastupali se ga nakon 1989. godine ponovno na Vaclavovu trgu, ali nitko ih zapravo nije slušao. Socijaldemokratske stranke prošle su u svim bivšim socijalističkim zemljama loše — ne izuzimajući Istočnu Njemačku; unatoč organizacijskoj pomoći zapadno-njemačke SPD. I »demokratski socijalizam« uvučen je u vrtlog propadanja, u vrijeme kad se izjašnjavanje za stranke zbog nedostatka stranačke identifikacije većine građana činilo relativno proizvoljnim i predstavljalo prvenstveno glasovanje protiv staroga režima. Bolje su prošli preobraženi reformistički komunisti. Oni nisu dobili samo 3—5% kao što su mnogi predviđali, već više od 16% (NJDR), više od 13% (ČSSR) i u listopadu 1991. čak na prvim doista slobodnim izborima u Poljskoj još uvijek više od 11% glasova.⁶

Nova protuteža preobraženim komunistima bile su, od Praga i Budimpešte do Sofije, stranke građanskog foruma. U procesu njihove erozije predsjednik čehoslovačke vlade, Calfa rekao je oštro: »U politici, kao i u privredi, morat ćemo se vratiti na prokušane institucije: političke stranke. Pokazuje se da ni ovdje ne može postojati treći put.«⁷ U potrazi za trećim putom privrednih sustava evropska se istočna i zapadna ljevica nije mogla pozvati čak ni na Marxa, koji se zajedljivo narugao snovima Rodbertusa i Dühringa o pruskome posebnom putu u socijalizam kako bi diskreditirao socijaliste koje je smatrao poznatima, po golemome nepoznavanju svega što se događa izvan Pruske. Socijalistički je svijetski sustav bio propao, čak i preostali segment u demokratiziranome SEV-u jedva bi se demokratskim sredstvi-

³ Klaus von Beyme: »Skandinavien als Modell. Aufstieg und Verfall eines Vorbilds.« *Journal für Sozialforschung* 1992. Br. 2, str.19-31, ovdje str. 22.

⁴ Dieter Senghaas: *Jenseits des Nebels der Zukunft: Eine geschichtsmächtige Kontroverse neigt sich dem Ende zu.* Leviathan. 1990. Br.2, str. 184-195, ovdje str. 195.

⁵ Hartmut Häussermann, *isto*, str. 198.

⁶ Usp. Klaus von Beyme: *Parteiensysteme im Demokratisierungsprozess Osteuropas.* Geschichte und Gesellschaft 18, 1992. str. 271-291.

⁷ Berthold Kohler: *Das Verständnis für die gemeinsame Sache ist verschwunden. Ein Gespräch mit dem tschechoslowakischen Ministerpräsidenten Calfa.* Frankfurter Allgemeine Zeitung, 16. listopad 1990, str. 6.

ma mogao oteti struji kapitalističkoga svjetskog sustava. Ali, SEV se nije potrudio da preživi i neslavno je dokinut.

Međutim, ni suvišnost rasprave o trećem putu nije mogla spriječiti da se potraži manje grub nauk o preobražaju privrednih sustava od onog koji je u vrijeme istočno—zapadnih rasprava bio uobičajen prvenstveno u liberalnih zastupnika pravnog poretka.

I ekonomisti su tražili nauk o preobražaju sustava, ali su morali priznati: »U ovome modelu teorija poretka može predočiti idealno konačno stanje. Sredstvo da se prijelaz svlada jest hrabrost, koja nakon uspjeloga prijelaza biva nagrađena »poretkom« koji funkcionira bolje od »manjkavog sustava«.»⁸ To bodrenje nije bilo konkretnije od Lenjinove općepoznate istine da se mora naći »najslabija karika« za transformacijsku strategiju. Ta je neodređenost pokazala da se nije mogla očekivati transformacijska teorija, jer je realni socijalizam u početku nije ni imao te je svaki Lenjinov obrat od ratnog komunizma do nove ekonomske politike promjenu sustava prikazivao kao dokaz hrabrosti. Ekonomisti koji su »ispuštali iz računice« politički čimbenik govoreći o funkcioniranju tržišnoga sustava, morali su ga opet uvesti: svi su socijalistički reformski pokušaji propadali zato što nisu uvodili komplementarnu demokratizaciju u područje politike.⁹ S pravom nije ni postavljan zahtjev za općom transformacijskom strategijom koja bi vrijedila za sve zemlje. Takav zahtjev bio bi potpuno stran tržišnoprivrednom mišljenju. U ekonomskoj literaturi nakon 1990. godine mogla se kao pretpostavka ukalkulirati odlučna demokratizacija. Rasprava se opet parcijalizirala.

Budući da se stara, marksistički inspirirana, politička ekonomija činila uvelike predmodernom u svome pokušaju da ne uzme u obzir izdiferenciranost privrednih i političkih sustava u društvu, za nove pristupe u transformacijskoj teoriji bila je nužna prosvijećena politička ekonomija. I prosvijećeni postmarksisti dugo su, uvijek iznova, varirali temu kriznih protuslovlja između ekonomskoga i političkoga sustava — sve do francuske regulacijske teorije Agliette i drugih, koja je svjesno upotrijebila politički čimbenik takoreći kao »lukavstvo uma«, ne nadajući se još globalnoj transformaciji.¹⁰ Ex post facto ispostavilo se da je jedino zapadni sustav bio »sposoban da ih kombinira«.

Ipak ostaje pitanje postižu li nove istočnoevropske demokracije političkom transformacijom pravu kombinaciju.

Jedino tamo gdje su tržišnu privredu i demokraciju pobjednici istodobno nametnuli i nadzirali — kao u Japanu i SR Njemačkoj poslije 1945. godine — ove su se kako-tako simetrički i razvijale. Inače svuda vlada, kao što je ispravno primijetio Claus Offe, odnos asimetričkoga antagonizma:¹¹ tržište, doduše, potiče demokraciju,

⁸ Philip Herder-Dorneich: *Systemdynamik*. Baden-Baden. Nomos. 1988, str. 183.

⁹ Norbert Klotten: *Zur Transformation von Wirtschaftsordnungen*. Ordo. 1989. str. 99-127, ovdje str. 122.

¹⁰ Usp. Klaus von Beyme: *Theorie der Politik im 20. Jahrhundert. Von der Moderne zur Postmoderne*. Frankfurt/M., Suhrkamp. 1991, str. 120 i d.

¹¹ Claus Offe: *Das Dilemma der Gleichzeitigkeit. Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa*. Merkur 45. 1991, str. 279-292, ovdje str. 283.

ali demokracija ne vodi nužno u funkcionalnu tržišnu privredu, kao što je to pokazao primjer Indije. Samo je Velika Britanija snošljivo riješila dilemu istodobnosti, premda sa socijalnim posljedicama, koje su, zahvaljujući Dickensu i drugima, postale temom svjetske književnosti. Francuskoj su bile potrebne barem tri revolucije, 1789, 1830, 1848, da bi se probio tržišnoprivredni sustav. I »građanski znanstvenici« često su nasjedali marksističkoj periodizacijskoj shemi i pretpostavljali da građansko društvo postiže moć na osnovi privrednoga sustava. Od Gerschenkorna i drugih ekonomskih historičara znamo da je i Francuska tek u Trećoj Republici postala tržišnom privredom u modernome smislu.

Transformacijska će teorija morati polaziti od toga da je simetričan razvoj tržišne privrede i demokracije prije izuzetak nego pravilo. Starija modernizacijska teorija to nije nikada previdjela. Mnoge će se njezine stare postavke morati ponovo raspraviti. Ova, nova, transformacija još nema veliku knjigu *The Great Transformation*, kakvu je svojevremeno napisao Karl Polanyi. Jedna od njegovih spoznaja i danas je aktualna: »Kada je dvadesetih godina 20. stoljeća međunarodni sustav zatajio, opet su izašli na vidjelo gotovo zaboravljeni problemi ranoga kapitalizma.«¹² Međutim, velika je nada posljednjeg transformacijskog kruga što međunarodni sustav devedesetih godina mnogo manje zatajuje nego onaj dvadesetih.

2. Internacionalizacija tranzicijskih modela

Starija je modernizacijska teorija često polazila od »rekvizita« neophodnih za demokratizaciju. Pri tome je istaknutu ulogu imala razvojna razina privrede. Kao potonulo kulturno dobro, takve su pretpostavke omiljene i eliti i masama. U Istočnoj Evropi ankete su pokazale da velik dio građana nije vjerovao da bi nove demokratske vlade mogle afirmirati funkcionalnu tržišnu privredu. Sa starom je rekvizitnom teorijom većina upitanih vjerovala da je demokracija također u opasnosti, jer funkcionira jedino u bogatim zemljama (ČSSR 73%, Poljska 59%, Mađarska 43%).¹³ Redosljed pokazuje da je nevjerica utoliko manja što je sustav bolje svladao promjenu režima. U zemljama koncentrirane transformacije također nije velik. Kao prethodnica »ishođene revolucije«, Poljska je pokazala, s obzirom na svoje privredne poteškoće nakon godinu dana drastične tržišnoprivredne šok-terapije, najveći pesimizam spram sinhronizacije tržišne privrede i demokracije.

Ranim prenošenjem korporativne teorije na krizne sustave realnoga socijalizma činilo se da nastaje teorijski most. Usaglašavanje je značilo primat političkih čimbenika. Logično je stoga da je Schmitterova škola preokrenula staru rekvizitnu teoriju: demokratizacija uvjetuje uspješan razvoj tržišne privrede, a ne obratno, kako su pretpostavljali funkcionalistički privredni deterministi.¹⁴

¹² Karl Polanyi: *The Great Transformation. Politische und ökonomische Ursprünge von Gesellschaft und Wirtschaftssystemen*. Beč, Europaverlag. (1944), 1977, str. 277.

¹³ *Ostmitteleuropa 1991: Demokratische Reformen. Meinungsprofile*. Journal für Sozialforschung. 1991, str. 334 i d.

¹⁴ Philippe Schmitter/Terry Karl: *Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe*. International Social Science Journal. 1991, str. 269-284.

Jednostavni obrati dosad pretpostavljenih kauzalnih odnosa imaju prednost ču su uočljivi, no ne trebaju raspravu. Teorijskoj uvjerljivosti Schmitterove teze još je dakako, nužna empirijska potvrda u Istočnoj Evropi. U slučaju Južne Evrope ona se doista povrdila. Naravno, s ograničenjima: u Grčkoj je demokratizacija donijela poboljšanja, ali ne i ekonomski sustav bez kriza. I u Španjolskoj je uspjeh u demokratizaciji očito utjecao na privredu. Uspon je tu počeo, dakako, već u vrijeme truloga Francova sustava, a demokratizacijom se samo pojačao. Na primjeru južnoevropskih zemalja može se pokazati da je Schmitterova postavka postala uvjerljivom prvenstveno zahvaljujući međunarodnim isprepletjenostima novijih demokratizacijskih procesa. U budućnosti će se istraživanja, dakako, odmaknuti od kauzalnih postavki u odnosu između demokracije i tržišne privrede i analizirat će se pojedina privredna područja. Teza je ovoga priloga upravo da se neistodobnost afirmiranja demokracije i tržišne privrede može i u budućnosti samo ublažiti, ali ne i podcijeniti.

Teorija funkcionalnih rekvizita kao pretpostavka modernizacije ima od sedamdesetih godina posve novo i drukčije značenje. Demokratizacija je u Južnoj Evropi imala, a i u Istočnoj Evropi će imati, visoku pozicijsku vrijednost jer te zemlje moraju predočiti kao »rekvizite« demokratski oblik države ako se nadaju primanju u skupinu povlaštenih zemalja Evropske zajednice. Umnogome je ublaženo autoritarno iskušenje, koje se u Istočnoj Evropi činilo vjerojatnim već 1992. godine jer kandidati za primanje nisu htjeli ugroziti svoje izgleda kod zapadnih zemalja na pomoć i svoje nade u skoro članstvo u EZ. EZ dosad nije bila osobito aktivna u vojnoj intervenciji za uspostavljanje mira, naprimjer u Jugoslaviji, ali je njezina sankcijska moć očita i u slučaju srpske nasilne politike.

Ta će sankcijska moć postati, dakako, tek onda suprotnom u usporedbi sa zatajavanjem međunarodnog sustava dvadesetih godina, kada kažnjavanje nepoželjnih odstupanja od demokratskog ponašanja (kao što je to osjetila Srbija 1992. godine, kad joj je osporeno čak članstvo u KESS-u) i nagrađivanje za željeno demokratsko ponašanje bivših socijalističkih zemalja budu u međusobnom smislenom odnosu. S obzirom na krizu u mnogim zapadnoevropskim zemljama ta se ravnoteža još nije ostvarila: bivši Sovjetski Savez morao bi dobiti oko 2 bilijuna DEM godišnje ako bi se zapadnonjemački transferi u Istočnu Njemačku preračunali na tamošnji broj pučanstva. Istočna je Njemačka dobila po glavi oko dvanaest puta više subvencija nego Zapadna Njemačka svojevremeno od Marshallova plana.¹⁵ Ti odnosi pokazuju da ni zapadna zajednica država ne bi mogla prikupiti tolike iznose koji su bogatu Zapadnu Njemačku doveli na rub krize. Prema zapadnoevropskim procjenama, Zapad bi morao doznačiti Istoku 40 milijardi DEM, ako bi želio državama-nasljednicima Sovjetskog Saveza pružiti pomoć ekvivalentnu nekadašnjoj Marshallovoj. Međunarodni monetarni fond procijenio je 1992. godine financijske potrebe na 71 milijardu DEM. Komisija EZ računa, naspram tim potrebnim iznosima, stvarno stanje od 130 milijardi DEM od rujna 1990. do siječnja 1992. godine za Sovjetski Savez i njegove države-nasljednice. Ali taj iznos nije doista isplaćen, nego

¹⁵ Wolfgang Seibel: *Necessary Illusions. The Transformation of Government Structures in the New Germany*. Konstanz, 1991 (mimeo), str. 7.

je sadržan u mnoštvu srednjoročnih i uvjetovanih obećanja. Privremena bilanca zapadne pomoći ZND-u, koju je dao portugalski ministar vanjskih poslova kao predsjedatelj Vijeća EZ u Lisabonu, pokazala je da je od tih 130 milijardi DEM Njemačka sa 73,6% platila lavovski dio. Ostale su države platile samo 24,6 milijardi DEM i SAD tek 8,4%. Čak je Južna Koreja (4,5 milijardi) nadmašila Japan (4,1 milijardi) svojom darežljivošću. Dobar dio pomoći ne daje se nekoristoljubivo i sastoji se od izvanrednih kredita (62 milijardi DEM).¹⁶ Ipak, pokušaj integriranja bivših istočnoblokovskih zemalja više je od samo simboličkog značenja.

Međunarodni je sustav — nasuprot mnogim nekadašnjim hladnim ratnicima znastosti — bez zlobe reagirao na propast socijalizma. Zapadni je sustav i poslije sloma Sovjetskog Saveza izbjegavao nepotrebna iritiranja država-nasljednica. Prioritet što ga je dobila Istočna Evropa već prijeto da iznova zagrije sukob Sjever—Jug. U svakome pogledu suzdržavalo se od determinizama starije rekvizitne teorije pri prosuđivanju situacije prilikom transformiranja u demokraciju i time se jačaju snage *self-fulfilling prophecy* za primat umnoga političkog modernizacijskog djelovanja. Međunarodna solidarnost može pridonijeti da se ispuni nada poznatog teoretičara demokracije Roberta Dahla da, osim Urugvaja nijedna zemlja nije opet napustila demokratski razvojni put ako je jednom »izdržala« demokratskih 20 godina.¹⁷ Nitko neće konkretni vremenski podatak shvatiti doslovno. Ali sve veće međunarodno isprepletanje (i bez obzira na želju za članstvom u EZ) otežava da se demokratski put opet napusti. Protekli tranzicijski procesi opravdavaju Adama Przeworskoga kada kritizira determinističke teorije prema kojima Brazilci nisu mogli zaustaviti svoja nastojanja zato što su ih upozoravali na njihovu nepovoljnu agrarnu strukturu, a Španjolci se nakon 1975. godine nisu dali odvratiti od demokratizacije zato što su njihova industrijalizacija ili timing njihova općeg biračkog prava bili nepovoljni.¹⁸

3. Konfliktne strukture u transformacijskim procesima

Politolozi rado vjeruju da su obesnažili determinizam ako su kauzalne odnose preokrenuli u vanjske političke čimbenike. Međutim, u čisto politološkoj modernizacijskoj literaturi ima dosta determinizama. Ni u jednom području to nije tako očito kao u formiranju stranaka. Postavka o »zaleđenim konfliktnim linijama«, koje su djelovale od dvadesetih pa sve do šezdesetih godina, činila se sedamdesetih godina opovrgnutom kada su novi socijalni pokreti i populističke stranke poremetile stranački sustav. Scena se izravnala osamdesetih godina. Pridodan je novi »cleavage« (materijalizam/postmaterijalizam); no povijesni učinak velikih »cleavagea« činilo se da je ipak potvrđen izbornim ishodima.

¹⁶ Inge Klopfer: *Westliche Hilfe für ein gigantisches Experiment in Osteuropa*. FAZ, 21. svibanj 1992, str. 13, i: *Zwischenbilanz der westlichen Hilfe für die GUS in Lissabon*. FAZ, 23. svibnja 1992, str. 4.

¹⁷ Robert Dahl: *Transitions to Democracy*. New Haven, 1990 (mimeo).

¹⁸ Adam Przeworski: *Democracy and the Market. Political and Economic reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge UP, 1991, str. 96.

U Istočnoj Evropi požurili su se istraživači stranaka objasniti nevoljnost Lipset—Rokkanov freezing teze.¹⁹ Pri tome, istraživač koji se oslanjao na svoj common sense jedva da je mogao pretpostaviti da je ta hipoteza trebala važiti izvan sustava s velikim stranačkim kontinuitetom. Tko bi tvrdio da četrdeset godina socijalizma nije ostavilo traga u mađarskom narodu? Ako se to prizna, tada ima malo smisla da se politološki determinizmi uvode u transformacijski proces i opovrgava Sartoria, jer su, pored broja i strukture *cleavagea*, uvedeni i povijesni čimbenici, kao što su uvođenje izbornoga prava i trenutak preuzimanja proporcionalnoga izbornog prava kao testovi za stranačke sustave.²⁰ U svim transformacijskim procesima bilo je pogrešnih prognoza o postautoritarnoj *cleavage*-strukturi. Kao Juan Linz i drugi, i ja sam se temeljito prevario u prognozi o španjolskom stranačkom spektru nakon Franca: u Španjolskoj nije nastala velika kršćansko-demokratska stranka. UCD, kao kišobranska stranka, imala je pod Suárezom već neka obilježja kasnijih istočnoevropskih stranaka foruma. Erozija te labave konfederacije umjereno antiautoritarnih snaga na putu u četverostranački sustav u Španjolskoj također je anticipirala neke procese koji su se dogodili početkom devedesetih godina u Istočnoj Evropi. Ni Španjolska se nije mogla jednostavno nadovezati na konstelaciju snaga Druge Republike. U bivšim socijalističkim zemljama to se pogotovo nije moglo očekivati: socijalizam nije bio tako neuspješan da ne bi proveo neke duboke preobražaje u društvu:

(1) Industrijalizirana su pretežno poljoprivredna društva. Nije se mogla obnoviti snaga agrarnih stranaka jugoistočne Evrope. Čak ni u Poljskoj, gdje socijalizam nije dosegao ni niveliranje privatne poljoprivrede, nije nastala utjecajna agrarna stranka. U Mađarskoj i Bugarskoj održale su se agrarne interesne skupine, ali ne u prognoziranome razmjeru. Dio nekad kolektiviziranih seljaka glasao je — suprotno mnogim očekivanjima — u ČSSR, NJDR i Bugarskoj, upravo u provinciji, za stranke — nasljednice komunističkih stranaka. Zbog slabe stranačke identifikacije *cleavage* pristupi doživjeli su renesansu. Jedino ako se slijedi Przeworski/Teuneov savjet da se radije uspoređuju regije nego cijeli sustavi, dolazi se u mnogim zemljama do jasnih iskaza. Mađarska bi bila demokratski test za snagu male poljoprivredničke stranke. Podjela Mađarske na pet regija s različitim stupnjem urbanizacije i industrijalizacije pokazala je da je poljoprivredna srednja i južna regija donijela očekivane natprosječne izborne rezultate za Agrarnu stranku. Vjerski čimbenik samo je to pojačao. U protestantsko-agrarnoj južnoistočnoj regiji Tiszantul dobila je Agrarna stranka 1990. godine 5,9% glasova, što je gotovo jednako natprosječno kao 1947. (7,1%).²¹

¹⁹ Andras Körösenyi: *Revival of the Past or new Beginning? The Nature of Post-Communist Politics*. Political Quarterly. 1991, str. 52-74, ovdje 71.

²⁰ Sten Berglund/Jan Ake Dellenbrant: »Prospects for the New Democracies in Eastern Europe«. U: *Dies (eds): The New Democracies in Eastern Europe. Party Systems and Political Cleavages*. Aldershot, Elgar. 1991, str. 211-223, ovdje 218.

²¹ Körösenyi. 1991, isto, str. 66 sl.

Sukob središte-periferija premašen je *cleavageom* agrarne versus metropolitanske regije. Vjera se iskazala u oblasti Tiszantul kao interventna varijabla. U usporedbi izbornih rezultata iz 1947. i 1990. godine sitni su poljoprivrednici bili uspješni. Oni su 1947. postali seoski saveznici komunista, zato nije bilo izravne korelacije između rezultata za komuniste i Agrarnu stranku. Demokratski forum i Federacija mladih demokrata bili su najmanje regionalni, dok je Savez slobodnih demokrata u svojim glavnim središtima u metropolitanskim područjima imao jače regionalno obilježje. U Bugarskoj bi se pokazali slični ambivalentni rezultati pri regionalnoj usporedbi sukoba središte-periferija. U srpnju 1991. godine očitovalo je seosko pučanstvo sa 27% privrženosti reformskim komunistima srednju lojalnost, nakon glavnog grada, srednjih i malih gradova.²²

(2) Novi rudimentarni sustav dviju dominantnih snaga, reformskih komunista i stranaka foruma, najjače se formirao u glavnim gradovima i metropolitanskim regijama u svim zemljama. Taj bi se rezultat očekivao prema broju povlašćenih u starome režimu, s jedne strane, i centriranju opozicije u metropolama, s druge strane. Pristaše komunista bile su, međutim, pretežno u skupini (bivših, a često i dalje službujućih) državnih namještenika. Slaba je bila baza reformskih komunista u radničkoj klasi. Ni u jednoj zemlji nije uspjelo — čak najjače u Istočnome Berlinu — ojačati socijaldemokrate u metropolama. Ljevica je bila fragmentirana. Erozijski reformskih komunista (jedino su u Mađarskoj bili od samoga početka slabi) nije bila nigdje tako brza kao u Istočnoj Njemačkoj, kod PDS (Partija demokratskih socijalista). Naprotiv. Tamo gdje su bili slabi, kao u Mađarskoj, uspjeli su, prvenstveno na regionalnim izborima, djelomice povratiti izgubljeni teren. Tendencija prema lijevopopulističkoj protestnoj stranci, koja kanalizira nezadovoljstvo promjenom, postala je strategija preživljavanja bivših komunista.

Nepostojanje radničke stranke jedan je od glavnih problema bivših socijalističkih zemalja. Nigdje se do 1992. godine nije naslutila nada preobražene ljevice da se razgradnjom tejlorizma i njegovim discipliniranjem radničke klase u realnome socijalizmu može realizirati postfordizam u koncentriranoj akciji reformske države, koja više ne nastupa kao »inženjer« nego kao »odgajatelj«, i decentraliziranoj inicijativi odozdo.²³ Čak ni zemlja kao Jugoslavija, koja se četrdeset godina nudila kao Meka samoupravnoga socijalizma, nije konzervirala polazišta postfordističkoga slobodnog socijalizma na razini poduzeća. Stupanj demokratizacije dijelova zemlje više je ovisio o povijesno-kulturnim tradicijama nego o zajedničkoj samoupravnoj tradiciji.

Konfliktna je linija rad-kapital — dugo vremena i u Zapadnoj Evropi dominantna linija sukoba — nepotpuna na oba pola. Jedino je u Mađarskoj postojala dovoljno diferencirana *second economy*, koja je mogla postati polaznom točkom sitnoga poduzetništva. Već je u Poljskoj u privatne enklave toliko bio prodro državni dirigizam

²² *Borbata otново e za solunskata mitnica*. Kultura, 16.7. 1991.

²³ Robbin Murray: *Fordismus und sozialistische Entwicklung*. Prokla, br. 81.1990, str. 91-122, ovdje str. 120.

da je jedva nastalo samostalno sitno poduzetništvo. Zato su se posjednički građanski interesi utemeljili jedino u Mađarskoj, u liberalnom taboru stranačkog sustava. U drugim su se sustavima — kao u Poljskoj — prikriji pod oznakom »Prijatelji piva«. U Bugarskoj su nastupile dvije »poslovne liste«, ali su ostale beznačajne s 1%.

(3) Mirne revolucije u Istočnoj Evropi dogodile su se u ime teorije civilnoga društva. Taj je pojam u međunarodnim razmjerima ozbiljno shvaćen. Funkcionalno je rezultat bio, prije bi se reklo, novi nacionalizam. Dok je civilnom društvu ideal prije kozmoplitiski, brzo je nastupio militantni nacionalizam, u etnički relativno homogenim sustavima, kao u Poljskoj, ali prvenstveno u etnički nehomogenim, kao u Rumunjskoj i Čehoslovačkoj. Samo je u drugome tipu bio odgovor na izazov etničkih manjina. U Bugarskoj je etnička stranka Turaka zauzela 1991. godine ipak treće mjesto u parlamentu. Paušalno suprotstavljanje civilnoga društva i nacionalizma briše nijanse.

Normalni se nacionalni osjećaj — rado kao »patriotizam« razgraničen od nacionalizma — hrani iz različitih izvora: kulturno-povijesni element nacionalnoga smješten je u užem smislu u ravnotežu drugih uzora: pravna država (koju bi ustavni patriotizam želio jednostrano apsolutizirati kako bi izbjegao nacionalizam) i demokratsko načelo u političkom sustavu, a socijalna država kao politička ideja vodilja u privrednoj domeni.

Ali upravo ta ravnoteža jedva je još dostignuta u Istočnoj Evropi, pravna se država uzima *for granted*, demokracija tumači po potrebi, socijalna se država još percipira naglašeno socijalistički-egalitirano, a nacionalno se načelo forsira. To nije čudno nakon desetljeća zapuštanja nacionalnog čimbenika. I zapadne su zemlje kao Njemačka — tu ravnotežu dosegle tek nakon padova u ekscesivni nacionalizam.

Ta je konfliktna linija utoliko opasnija jer ju je teško razriješiti. U Zapadnoj Evropi u zajedništvu nacionalnosti proteže uzorak šahovske ploče, u Istočnoj Evropi patchwork. Autonomna se prava ovdje mogu teže teritorijalizirati. Izlaz se činio svojevremeno u austrijskoj socijaldemokraciji u ideji kulturne autonomije, prema kojoj građani mogu biti nosioci manjinskih prava gdje god da žive. Za ozbiljenje toga koncepta nužno je, međutim, sazrelo pravnodržavno uvjerenje, koje se upravo s obzirom na etničke konflikte u Istočnoj Evropi stalno iznova dovodi u pitanje.

Ako se cleavagei shematiziraju, može se utvrditi njih osam. Njihov je intenzitet, dakako, u pojedinim zemljama različit. Pokušaju li se stranke svrstati u konfliktne parove da bi im se izmjerila snaga, određeni polovi pokazuju se međusobno snažno isprepletanima i obsežu sve stranke; kao načelo središte (vs. periferija), zapadno uvjerenje (na sjevernom Balkanu bivših socijalističkih zemalja, a manje na južnom Balkanu s grčko-pravoslavnom tradicijama), sekularizacija, grad (vs. selo). Jedva bi imalo smisla navoditi postotke za ove *cleavage*-polove. Ako nema dvojbi u svrstavanju pojedinih stranaka u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, može se utvrditi sljedeća *cleavage*-struktura: (shema 1)

Ova gruba klasifikacija uspoređuje ponajprije ranovpravno sve potencijalne linije rascjepa. Prosvijećena analiza, koja proizlazi iz analize sadržaja stranačkih programa, kakvu je i za Istočnu Evropu dao Hans-Dieter Klingeman, smatrat će malo *cleavagea* relativnim, kao ekonomsku dimenziju lijevo-desno (u Kitschelta nazvana *state economy versus market economy*), dimenzija kulturne autonomije (multikulturalizam i decentralizacija versus centralizam), ekološka dimenzija, dimenzija političkih prava, dimenzija socijalnoga konzervatizma. Ona dopušta da se jedan *cleavage-pol* ne poistovjećuje s cijelom strankom, već je iskazala vrijednost na jednoj ljestvici za sve stranke koje su u relativnom obliku sudjelovale u natjecanju.²⁴

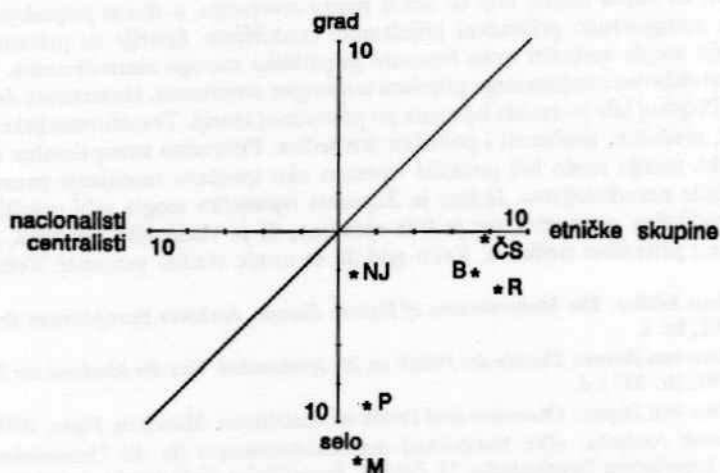
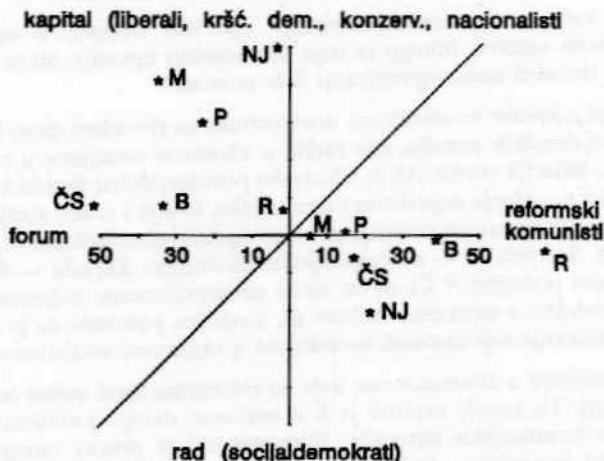
Bivše socijalističke zemlje u četiri dimenzije jako odstupaju od zapadnoevropskoga modela:

1. Konfliktna linija između stranaka (forum) kao eksponenata mirne revolucije i *reformskih komunista* nema adekvat u zemljama bez socijalističkoga stadija u svom razvoju.
2. Zato je zastupanje interesa *kapitla i rada* slabo razvijeno. Matricom (shema 2, str. 17) se mogu iskazati pozicije zemalja.
3. *Konflikt grad-selo* ima, unatoč snažnim nastojanjima realnoga socijalizma za industrijalizacijom i urbanizacijom, važniju ulogu nego na Zapadu.

²⁴ Hans-Dieter Klingemann: *The Development of Competitive Party Systems in Eastern Europe. Papier für den ECPR-Kongress, Limerick, travanj 1992.*

Herbert Kitschelt: *The Formation of Party Systems and the Consolidation of Democracy in East Central Europe. Politics and Society, br. 2, 1992.*

4. *Etnički cleavagei* imaju ulogu kakva je bila možda u španjolskom transformacijskom procesu nakon 1945. godine. Ali i bez toga izazova aktivirale su se nacionalističke stranke kao protupokret u relativno homogenim nacionalnim državama. Dimenzija zapadnjaci/indigenisti, koja se pojavljuje u općoj shemi, djeluje konstitutivno i pri stranačkoj institucionalizaciji te konfliktne linije. Dimenzije tri i četiri mogu se također prikazati matricom (shema 3, str. 17), koja vizualizira odstupanja od zapadnoevropske sheme.

Cleavagei nisu, međutim, kao ni stranke, prirodne činjenice. Objektivne konfliktne situacije moraju se subjektivno preraditi i aktivirati političke poduzetnike. Ovi ne rade ni u kaosu transformacije u zrakopraznome prostoru i vezani su restrikcijama.

Za objašnjenje snage pojedinih plodova u dimenzijama konfliktnih linija važna je geneza revolucije iz 1989. godine. Usudujemo se navesti neke generalizacije:

I) Tamo gdje je postojao *model erozije* socijalizma s korporativnim uzorcima ishoda prijelaza (Poljska, Mađarska), bilo je *sudjelovanje na izborima slabo* jer su se mase osjećale isključenima iz toga procesa ishoda. U *modelu kolapsa* (ČSSR, NJDR) došlo je do snažnoga *mobiliziranja masa*, što se u početku očitovalo u visokim participacijskim stopama. U trećem modelu kolapsa pri jakoj poziciji zadržavanje bivših komunista (Bugarska, Rumunjska) došlo je u početku do jake *pseudoparticipacije*, dijelom manipuliranje vrste. To što je rumunjska partija-nasljednica po potrebi dovodila rudare da bi ugušila nemire u glavnom gradu, bio je samo najjači izraz manipulacijskoga kapaciteta staroga režima s malo izmijenjenim predznacima.

II) *Što je slabija manipulacijska i pregovaračka moć bivših komunista, to su jače bile nove stranke foruma* (Mađarska, ČSSR, sve više Bugarska). NJDR odstupa od toga jer je snage »Saveza 90« brzo superponirao zapadnonjemački stranački sustav.

III) *Modus propadanja* u starome režimu odredio je također tip stranačkoga sustava koji je nastajao.

a) *Kompetitivni višestranački sustavi* nastajali su tamo gdje su dominirale stranke foruma, kao u Mađarskoj. U Poljskoj, i sve više u ČSSR, proistječe upravo iz raspadanja velike kišobranske organizacije (»Solidarnost«) krajnje rascijepan stranački sustav, pogotovu što nije uspjela kanalizacija novoga erozijskog procesa pomoću većinskoga izbornog prava (v. poglavlje 3). Borba za izbornu pravu u Mađarskoj i Bugarskoj — i nasadivanje zapadnonjemačkog izbornog prava u NJDR — omogućila je umjereni pluralistički stranački sustav na parlamentarnoj razini.

b) Sustav dominantne stranke bio bi teorijski moguć u dva oblika:

1. dominacija stranke forum
2. dominacija bivših komunista

Drugi oblik razvio se samo u Rumunjskoj i do 1991. godine u Bugarskoj. U Bugarskoj je nastao u listopadskim izborima iste te godine začudno »zreo« stranački sustav, u kojem je došlo gotovo do dvostrančkoga sustava (Forum — reformski komunisti + turska etnička stranka). Autoritarnih recidiva dominantne stranke bilo je prvenstveno u Rumunjskoj i Srbiji. Bugarska je preobrazba pokazala, međutim, da je još prerano davati trajne klasifikacije stranačkih sustava.

4. Pristupi modernizacijske i transformacijske teorije

Modernizacijski je proces u Istočnoj Evropi jedinstven jer se radilo o *drugoj modernizaciji* pošto je propao suviše nasilan socijalistički modernizacijski pokušaj. Opet je važna geneza propadanja. Na malo odobravanja danas nailazi argument da

socijalizam nije bio osuđen na propast od samoga početka.²⁵ Primitivne horuk-metode rane faze imale su itekakve uspjehe. Ali one su postojale sve više suviše kada se povećavala složenost problema. Socijalizam je propao upravo zato što je u početku bio doista uspješan i što je s početnim uspjesima i održanjem Rusije u »velikom domovinskom ratu« izgubio mjerila za vlastitu potrebu za reformama.

Također su prevladane stare rasprave o tome kada se socijalizam izobličio: *ex tunc*, 1917, govorili su anarhisti i spontanisti, 1924, trockisti i 1953. maoisti. Kako je od 1953. nužnost reformiranja u sustavu i te kako spoznata, ne može se model ni tada još proglasiti potencijalno nesposobnim za reforme. Posljednje su se opcije izgubile otprilike 1973. godine, kao što je utvrdio Gorbačov, jer je istočni blok živio u samodopadljivosti zbog naftne krize, dok je kapitalizam krizu savladao začudno brzo.

Poslije toga bilo je također mnogo reformi, ali uvijek »premalno i prekasno«. Planskim je sustavima nedostajao, više nego zapadnim demokracijama, drugi dah. Najoštrije se to očitovalo u Jugoslaviji. Svaka je reforma mogla donijeti neke pomake da nije stalno iznova prekidana poslije tri do četiri godine. Postojali su protuslovni ciljevi i sredstva. Uza svu protuslovnu rabulistiku u teoriji nisu rješavana realna protuslovlja. Glavno protuslovlje nije bilo, kao što se naučavalo, ono između »imperijalizma i socijalizma«, već nemogućnost reformskog socijalizma bez demokracije.²⁶

»Treći putovi« ne bi privremeno bili bezizgledni da su bili već 1968, kao u praškom proljeću, navrijeme i usredotočeno prakticirani u SEV-u. Ali budući da je pitanje moći bilo postavljeno vrlo uskogrudno, smatrala je nomenklaturna elita takvu reformu riskantnom. S pravom, kao što će se to priznati *ex post facto*. Gorbačovljeva je sudbina pokazala da događaji mogu preteći reformatora i kad on iskreno nastoji na preobražaju. Utoliko je socijalistička nomenklatura pravilno izabrala polazeći od svojih subjektivnih interesa: radije vladati dvadeset godina dulje nego se upuštati u eksperiment s neizvjesnim ishodom! S obzirom na dinamiku svjetskoga sustava tržišne privrede, krajnji bi cilj bio jedino tržišna privreda i demokracija. »Tržišni socijalizam« jedva da je mogao biti više nego faza »društvenougovornoga« povlačenja realnoga socijalizma.

Kako se oko 1989. godine činilo da se socijalizam ne može spasiti ni u erozijskom ni u kolapsnom modelu, upotrijebljena su tri pristupa za objašnavanje ove jedinstvene *transition to democracy*:

1. *Diferencijacijske teorije*. Kako su se temeljne snage u mnogim istočnoevropskim zemljama spontano same organizirale, nametao se pristup koji je polazio od *samoorganiziranja*, kakav je bio snažno zastupljen u novim socijalnim pokretima.

²⁵ Moskovski orijentirana ljevica sada zastupa rado to stajalište sve do kritike nesposobnosti demokratizacije. Usp. Manfred Bobbke von Camen i dr.: *Der Trümmerhaufen als Aus-sichtsturm. Historische, aktuelle und perspektivische Vermessungen einer gründlich veränderten Gesellschaft*. Marburg, Verlag Arbeit und Gesellschaft, 1991.

²⁶ Nesumnjivi svjedok: Burkart Lutz: *Transformation — erste Überlegungen zu einem modernisierungstheoretischen Zugang zur Analyse des realen Sozialismus*. Berlin, WZB (mimeo) 1992.

Brzo se, dakako, pokazalo da su novi socijalni pokreti, koje su civilno društvo stavili na svoje zastave, naišli na jake restrikcije. Ne samo zbog konzervativnih snaga u unutrašnjosti. Negativna strana međunarodne solidarnosti (usp. pogl.3) bili su visoki zahtjevi Svjetske banke, Međunarodnoga monetarnog fonda ili EZ i pojedinih država Zapada. Razočarani su modernizacijski teoretičari zaključili da Zapad nije poticao tržišnu privredu, već određenu neoklasično koncipiranu ili čak monetarističku varijantu tržišne privrede.²⁷ Ta se varijanta nije baš iskazala uspješnom u pokušajima ozdravljenja zapadnih privreda od Izraela do Čilea.

Zbiljski autonomno samoorganiziranje nije više moguće u isprepleteneome međunarodnom sustavu. Mnogo se toga bezuspješno upravlja, ali se više upravlja nego što to teoretici samoorganiziranja žele priznati.²⁸

2. *Pristupi privredne modernizacije* mnogostruko su previdjeli da se kod istočnoevropskih socijalističkih zemalja nije radilo o klasičnim zemljama u razvoju. Plaće su bile niske, inflacija visoka. Ali je višestruko postojao dobar ljudski kapital i (unatoč svoj kritici ponašanja pojedinaca) etos učinka, koji je i realni socijalizam uvijek držao visoko. Bili su zatajili prijašnji pokušaji upravljanja ideologijom, planiranjem i represijama. Sve jače su — na brigu lijevim ideolozima Zapada — dolazili u prvi plan monetarni podražaji.²⁹ Činilo se da se neograničene natjecanju ispriječilo jako socijalnodržavno uvjerenje. Ankete su, međutim, pokazale da je zamjećivanje slojeva i prihvaćenje nejednakosti naraslo već u »kasnome socijalizmu«.³⁰

Ipak je mišljenje u alternativama, koje su razočarani lijevi uvijek iznova postavljali (usp. pogl. 1), smjelo zapitati je li u svakome slučaju primijenjena pravilna privredna modernizacijska strategija. Permutacijski je proces omogućio strašna bogaćenja. Ali kapitalizam djeluje bez obzira na osobu, tako da se i menadžer potekao iz državne policije na tržištu vrednuje jedino prema svome menedžerskom uspjehu, na muku onima koji su nosili mirnu revoluciju, a danas pripadaju u one koji su mnogostruko prikraćeni prijelaznim razdobljem. Sporije su privatizacijske strategije mogle spriječiti neke *buyoutse* pripadnika staroga menedžmenta. Bilo je poželjno državno usmjeravanje prijelaza u mnogim strankama. Nametnuta drastična kura u Poljskoj bila je možda ispravna po privrednoj teoriji. Transformacijske teorije moraju, međutim, uračunati i političke posljedice. Privredno suboptimalna modernizacijska teorija može biti politički ispravna ako sprečava nastajanje prevelikoga potencijala nezadovoljstva. Jedino je Zapadna Njemačka mogla sebi priuštiti strategiju radikalne pretvorbe, jer je bila spremna, ili je vlada bila spremna, pokriti političke i privredne troškove. Kako god da se osude vladini propusti: Kohlova je

²⁷ Klaus Müller: *The Modernisation of Eastern Europe*. Archives Européennes de Sociologie. 1992, br. 1.

²⁸ Klaus von Beyme: *Theorie der Politik im 20. Jahrhundert. Von der Moderne zur Postmoderne*. 1991, str. 337 i d.

²⁹ Klaus von Beyme: *Ökonomie und Politik im Sozialismus*. München. Piper, 1975, 1977.

³⁰ Rudolf Andorka: »Die Nutzbarkeit des Schichtkonzepts für die Untersuchung der heutigen ungarischen Gesellschaft«. U: Peter A. Berger/Stefan Hrdil (ured.): *Lebenslagen, Lebensstufen, Lebensstile*. Göttingen. Schwartz. 1990. Soziale Welt, Sonderband 7, str. 271-298.

vlada prakticirala, što je paradokсно, razmjer socijaldemokratske aktivne politike tržišta rada u Istočnoj Njemačkoj, koji je raskinuo sve dimenzije švedskoga uzora što ga je bila prihvatila CDU.

3. *Politički modernizacijski pristupi* postali su u vrijeme *prosvijećenoga neoinstitucionalizma* opet rezonantniji. Neki su istraživači, kao Huntington ili Bendix, oduvijek smatrali stvaranje institucija jezgrom modernizacije.

Institucionalizacija je imala prvenstveno četiri razna pristupa:

- 1) ustavni sustav
- 2) izborni sustav
- 3) stvaranje lojalne birokracije
- 4) institucionalizacija podjele rada stranaka i interesnih grupa.

1) Sustavi u Evropi koji su prošli drugu modernizaciju i odbacili oponašanje sovjetskoga modela poslužili su se višestruko utoliko revnije inozemnim modelima. Od ranoga razdoblja demokratizacije ubrzao se i pluralizirao modelski karakter nekih vodećih sustava. Dok su to nekada bili prvenstveno Engleska i samo za manjine Amerika, to su drugome (sedamdesetih godina) i trećemu (devedesetih godina) valu demokratizacije bili uzorom drugi modeli. Britanski je model parlamentarizma u svojoj njemačkoj varijanti postao višestruko utjecajan jer je bio kombiniran s konceptom obrambene demokracije, formiranja većine i osiguranja, s federalizmom i *judicial review*, koji su dopuštali više mogućnosti prilagođavanja drukčijim odnosima nego klasični britanski model. Francuski je model Pete Republike, sa svojim poluparlamentarnim i polupredsjedničkim sustavom, bio višestruko utjecajan gdje su hegemonijalna stranka (Rumunjska) ili predsjednik iznad usitnjenoga stranačkog sustava (Poljska) pokušavali ojačati vlastitu poziciju. U Sovjetskome Savezu prezidijalizacija sustava nije mogla, dakako, spasiti sustav jer demokratizacija i federalizacija nisu dovoljno brzo napredovale.

Opet je oživjela međunarodna rasprava o prednostima parlamentarizma ili predsjedničkoga sustava, za koju se činilo da pripada »djedovskoj politološkoj znanosti«. Ona se u Istočnoj Evropi smatra relevantnom.³¹ Prćenje nosa nad sporednim problemom nije opravdano. Sve su zemlje s legitimacijskim lomovima, prvenstveno Francuska i Njemačka, ta pitanja strastveno raspravljala na svojim povijesnim prijelomima.

2) *Izborni su sustavi pitanja moći* i imaju političke posljedice. Jedino su povijesno jedinstvene konstelacije u ranome građanskom sustavu proizvele konstelacije moći u kojima se moglo provesti relativno većinsko izborno pravo. Prava se kontroverza vodila oko koristljivosti prednosti varijanata proporcijanskoga sustava.³² U etnički fragmentiranim sustavima, kao u ČSSR, izborni je sustav bio osobito prijeoran. I

³¹ Attila Agh: *The Transition to Democracy in Central Europe. Comparative View.* Journal of Public Policy. 1991, str. 133-151, ovdje str. 148.

³² Arend Lijphart: *The Political Consequences of Electoral Laws. 1945-1985.* American Political Science Review. 1990, str. 481-496.

Mađarska je, međutim, izmislila, čini se, nepotrebno kompliciran izborni sustav kako bi kombinirala zahtjeve relevantnih snaga s potrebama većinskoga stranačkog sustava. Njemačka diskriminacijska klauzula doživjela je besprimjeran pobjednički bod, iako gotovo ni u jednoj zemlji nije doslovno primijenjena (Mađarska i Bugarska 4%, Slovačko nacionalno vijeće 3%, Poljska je razmišljala kao i ČSSR o pet-postotnoj klauzuli, ali je nije mogla provesti). Ona je ovdje ispunila podređenu funkciju pri vezanju listi, koja je izazvala nesretnu fragmentizaciju.

Iskustvo je pokazalo da je teško korigirati fiksiranja izbornoga prava jer nastaju sumnje u manipulaciju (*legge truffa* u Italiji, Mitterrandov pokušaj da izmijeni izbornu pravu u korist PS) i korekcije su se morale većinom poništiti. Jedino se u Poljskoj smije nadati da sve relevantne snage smatraju nužnim izmjene izbornoga prava.

3) Sve su bivše socijalističke zemlje teško prihvaćale *podjelu rada stranaka i interesnih grupa*. Politički se život sve više normalizira. Nameće se strančki monopol. Država mora reglementacijski intervenirati: korak po korak preuzima se zakonodavstvo o strankama, koje je Njemačka najbolje, prva razvila.

Naspram interesnim skupinama država zauzima stav iščekivanja. Budući da se nije — kao u NJDR — ni korporacijski spektar preko noći preokrenuo, država mora radi olakšanja organiziranja interesa intervenirati jače nego što je to činila dosada. Od literature nakon drugoga svjetskog rata o demokratizaciji može se naučiti, od vremena Ecksteina i Kornhausera, da je organizacija interesa koja jako odstupa od demokratskih državnih uzoraka jedna od glavnih opasnosti za nestabilne demokracije.

4) Rani modernizacijski procesi morali su stvoriti *modernu efikasnu upravu*. Bivši socijalistički sustavi imali su, obratno, jako napuhanu upravu. Nisu svi dijelovi bili obilježeni »politiziranom inkompetencijom« (Derlien), koja je bila karakteristična za rano razdoblje modela kadrovske upravljanja. Na dnevnome redu nije bila izgradnja nego razgradnja birokracije. Jedino su u zemljama erozijskoga modela (Mađarska, dijelom također Poljska) stručno obrazovani »neutralci« već u kasnome razdoblju socijalizma imali priliku da dospiju na srednje pozicije. Mađarska je revolucija nazvana »revolucijom zamjenika rukovoditelja odjela« (T. Kolosi). Sustavi su samo oklijevajući čistili aparat. Oni su inicirali negativnu kadrovsku politiku koja je pokušavala odstraniti prozване. Nigdje se to nije dogodilo tako oštro kao u Istočnoj Njemačkoj. Zakoni o čišćenju, koje je Havel potpisao 1990. godine u ČSSR, provedeni su više u duhu »baršunaste revolucije«.

To odgovara povijesnim iskustvima. Samo tamo gdje je sukob sa starim režimom teritorijaliziran, kao u Njemačkoj, došlo je do odlučne personalne politike. Čak ni čišćenja nakon nacionalsocijalističkoga vremena nisu dostigla razmjer koji je željelo inozemstvo.

U španjolskoj transformaciji postojala je općenita spremnost da se zatvore sve oči. Otprilike 50.000 dužnosnika stare državne stranke »Movimiento« bilo je otpušteno. Dosta ih se kasnije pojavilo na drugim upravnim mjestima, ako nisu bili previše okrivljeni.

Stare menedžerske elite koje nisu imale izgleda u upravi, brzo su se prilagodile tržišnoj privredi. *Buyouti* starih menedžera bili su prilikom privatizacije stalno na dnevnome redu i podgrijavali su nezadovoljstvo »prikraćenih«, koji su djelomice bili na strani blage revolucije, ali ni u novome režimu nisu našli zaposlenje primjereno njihovim sposobnostima.

Zaključak:

Ne postoji jedinstvena transformacijska teorija. Gdje nedostaju teorije, vlada *pojmovna industrija*. Tipični je teorijski polufabrikat *tipologija*. To posve odgovara spoznajama znastvenopovijesnoga istraživanja. *Normal science* stoji na kraju, ne na početku nekoga procesa. Prema Mertonovoj podrugljivoj izreci, u socijalnim znanostima ima općenito *many approaches i few arrivals*. U novome istraživačkom području ta spoznaja vrijedi a forteriori.

Zanimljivo je u ovome transformacijskom valu ipak da se malo traže teorije ekonomskog determinizma i da se starija teorija modernizacije zemalja u razvoju jedva može primijeniti.

Prijelaz socijalističkih zemalja u demokraciju bit će još dugo obilježen mnogo jače ostacima toga realnog socijalizma i njegovih načina mišljenja nego raniji demokratizacijski valovi. Kolaps fašističkih sustava okupacijom razmazio je teoretike: iznenadno brzo nestali su bez traga fašistoidni načini mišljenja i postupci moći. Drukčije će biti u komunističkim državama-nasljednicama.

Mnoštvu istraživača koji se prije 1989. godine nisu nikada zanimali za Istočnu Evropu, mora se reći da su i ubuduće u stvaranju teorije neophodna znanja iz povijesti starih socijalističkih sustava i predsocijalističkih sustava. To je neposredno jasno kod *cleavage*-pristupa. Ali to vrijedi i za sve ostale.

Preveo s njemačkoga:
Tomislav Martinović

Klaus von Beyme

**TRANSFORMATIONAL THEORY — A NEW INTERDISCIPLINARY LINE
OR RESEARCH?**

Summary

The metamorphosis of the authoritarian systems of South Europe in the seventies increased interest in system changes and transformational theory but it was only with the break up of real socialism that transformational research became a very dynamic research industry. As no one had predicted what would happen in 1989 the frustration in the social sciences caused by this lack of foretelling and crnoneous foretelling turned into a pursuit of theories which could improve prognostication in the future. The question whether different transformational processes could be explained by one unified theory is answered by the author's conclusion that no unified transformational theory exists.